

רומאן זימאנדט

„בלילה מ־12 עד 5 בבוקר לא ישנתי“

(על יומנו של אדם צירניאקוב)

(ב)

XII

מדובר היה ב„משחק“ המנוהל על־ידי צירניאקוב נגד הגרמנים. ייתכן שהכללת בעיה כה טראגית במושג „משחק“ יכולה לעורר רתיעה. אפשר גם להעלות הסתייגות בעלת אופי מיתודולוגי — דהיינו, שראיית תבעיה כולה כטכנית גרידא היא זיופה וזאת בגין כדוקציה של הפרספקטיבה האידיאולוגית. במציאות שודרת דעה בקרב חלק מההוקניסטים, שניתוח מצבים אנושיים כה מורכבים כמו „המשחק“ — זהו לתיאור טכני של התנהגות האדם. זאת היא טעות הנובעת מתפיסה מסולפת של תיאוריות המשחק. טעות מדהימה, אם גיווכת, שדי לעיין בפאסקאל בכדי שנשתכנע שבקטיגוריות המשחק ניתן לבחון אפילו בעיות יסוד של המיטאפיזיקה.

אם עד עכשיו השתדלתי לתאר את התנהגותו של צירניאקוב — כפי שניתן להבין את הדבר מהיומן — כמשחק שלכאורה הוא מתוך לאידיאולוגיה, הרי זה אך ורק בכדי להוסיף כעת לתיאור זה ניתוח מיוחד של תריקמה האידיאית של פעילות יוֹרֵר הקהילה. ריקמה זו מהווה מרכיב יסודי והכרחי של המשחק הזה. דעתי היא, שצירניאקוב היה איש הפרויטיביזם הן מבחינת עמדתו האידיאית והן מבחינת אופי נטיותיו האישיות. תחומים אלה אינם בהכרח חופפים. יש ואחד טוען לאידיאולוגיה ולעמדות קיצוניות ובחיייו האישיים הוא נוקט עמדות מתונות או להיפך. במקרה צירניאקוב שני תחומים אלה חופפים זה את זה. אומנם, אין למצוא ביומן הצהרות שעניינן השקפת־עולם או הצהרות דומות אחרות; וכי מי היה כותב הצהרות כאלו ברשימות המיועדות לו לעצמו? אבל בכל זאת מתגלה מתוך רשימותיו של צירניאקוב מכלול דעות, שאנו מציינים אותן בשם העבודה הפרויטיביסטית לפי הגירסה „הווארשאית־פּרויטיביסטית“ של תפיסה זו. ואל נא נשכח שהיתה זאת עבודה פּרויטיביסטית בתוככי הגיהנום — נסיבות מוחשיות מאוד.

והרי מכלול ההשקפות הניתנות לקריאה מתוך רשימותיו של צירניאקוב, מכלול שמשנה־חשיבות לו גם בכך שהרשימות נרשמו „על חם“.

לינאליום — הצורך בקביעת מסגרת חוקית לפעילות:

- 5.1.40 : „בסיונות ליצירת ביורוקרטיה יהודית“ (עמ' 43).
 10.1.40 : „התנאים יסודרו ויהיה ידוע מה שמוותר ומה שאסור“ (עמ' 44).
 13.11.40 : „התאמצתי לשכנע, שמוטב לגבות מסים על סמך יוקרת החוק“ (עמ' 162).
 1.11.41 : „הוספתי, שאם כי לפי המינוח שלו (אורסוואלד) חנני Spiessbürger (איש צר אופק), משוכנע אני שבעד עבודה חובה לשלם לאדם שכר“ (עמ' 241).

פולחן הממשי, העבודה העניינית, המוחשית, היעילה:

- 25.5.40 : „מכתב נוגע ללב של, הגברתנית' מואויכוסט“ (עמ' 95).
 24.8.40 : „הבעתי תודה למארחים (תחלוצים בחווה החקלאית בגרוכוב) שנתנו לי את האפשרות לערוך מסע סמנצ'ים לארץ-ישראל“ (עמ' 133).
 21.5.41 : „במחנות, פרוין-העבודה — שאגב, היא קשה למדי — קטן“ (עמ' 186).
 15.8.41 : „בבוקר הקהילה, אחר-כך ביקרתי בכמה נקודות לפליטים [...] לבסוף ביקרתי בבית-הספר למלאכה, ברחוב סטאווקי. זרם אוויר מחיה נפשות אחר הסיים, בנקודות“ (עמ' 215).
 11.11.41 : „היא שייכת לאותו סוג של ביראדס, אשר בהיותם אוהבי תאנושות שוכחים שהאנושות מורכבת מאנשים יחידים“ (עמ' 244).
 10.5.42 : „לידעדים שלנו היו הם (היהודים, שהועברו מגרמניה, ר.1.) יכולים לשמש דוגמה של יעילות, של יחס אל עבודה“ (עמ' 295).

דאגה לרמת הנקיין:

- 22.11.40 : „צמר-גפן לווסת“ (עמ' 166).
 29.5.42 : „אני עצמי מטפל בכך זה זמן ממושך (ענייני נקיון וסדר, ר.1.) משום שאינני יכול להיעזר לא במחלקת הבריאות ולא בשירות הסדר. אני הולך [...] בחוצות, נוף בשוערי הבתים, או נוהן להם פרסים. ברמה התרבותית הנמוכה כל-כך אין הגיטו יכול להיות נקי. למרבה הצער מתנהגים האנשים כחזירים. הונחה של דורות מתנקמת. גורם מסייע לכך — המצוקה הנוראה והדלות“ (עמ' 303).

החברה, שמחובתם של העשירים לתמוך בעניים⁴²:

- 4.6.40 : „בקהילה אסיפה של מנהלי בתים ובעלי בתים. כרגיל, נאמתי בפניהם, תבעתי מתן ארוחות על-ידי בעלי אמצעים, שמירת נקיון בבתים, סידור ענייני פועלים וכו'“ (עמ' 99).
 31.1.42 : „הייתי בפתיחת בית-היתומים ברחוב אוגרודובה 29. בנאום הדגשתי, שאמשיך לפעול בחומרה כלפי העשירים והסרבנים, שאינם רוצים לתרום כלום למלחמה בדלות“ (עמ' 263).

התפתחות רשת בתי"ס (בייחוד מקצועיים) :

היומן כולל כ-50 רשימות המתייחסות לשאלת ההשכלה, ובמיוחד ההשכלה המקצועית, שהיתה קרובה ללב של צ'רניאקוב. המועצה, ובעיקר צ'רניאקוב בעצמו, השתדלו במשך שנתיים להשיג רשיון לפתוח בתי"ס יסודיים. שתי הרשימות, בהן מביע צ'רניאקוב את דעתו שבצד ה"ארי" קל יותר, מתייחסות לבתי"ס אלה.

- 11.12.39 : בתי"ס יסודיים אי אפשר לפתוח" (עמ' 34).
 24.12.39 : בתי"ס עירוניים נפלאים" (עמ' 39).⁴⁴
 4.6.40 : ברדוב — הרשמות לבתי"ס יסודיים" (עמ' 99).
 19.8.40 : לקאמינר אין דאגה גדולה יותר מאשר ייבוא אתרוגים לחגים. מינית ועדה לבתי"ס מקצועיים לשם הפעלת הקורסים" (עמ' 130).
 21.8.40 : במשך שלושה ימים נפעיל את הקורסים המקצועיים" (עמ' 131).
 25.9.40 : אחר-הצהריים כינסתי פגישה בעניין פתיחת בתי"ס. העליתי את התיזה: בתי"ס מקצועיים — הקהילה, כלליים — אירגוני בתי"ס ויזומת פרטית" (עמ' 146).
 5.9.41 : סוף-סוף הגיע היום מכתב עם רשיון לפתיחת בתי"ס יסודיים. כינסתי מיד את חברי הוועדה... (עמ' 222).
 20.1.42 : ביקרתי בארבעה טיפוסים של בתי"ס יסודיים שלנו. כאלה מהם שמלמדים בהם אנשי אידיאה המצב הוא טוב מבחינה פדאגוגית. אך בדרך-כלל רב הליכוד בכיתות, במסדרונות ועל המדרגות. נעתי בשל כך במחלקה" (עמ' 261).
 8.5.42 : ...הוא (מפקד ה"ס.ר. באיזור וארשה. ר.ו.) חירשה לארגן סדנאות בבית-הסוהר" (עמ' 295).
 7.6.42 : ב"9.30 פתיחת הגינה ברח' גדיבובסקה 21. ניגנה התזמורת [...]. ילדי בתי"ס של המועצה ביצעו ריקודים ותרגילי גוף. הגינה נמסרה לילדים — עלידי ילדים [...]. התגינה עשתה רושם רב על הנאספים. צרי על הפצעים! חיוך הרחוב! (עמ' 306).

XIII

שאלת אידיאת הפוליטיזם כאידיאה קובעת בעמדתו של צ'רניאקוב מחייבת כמה הסברים.

ראשית: היתה זאת עמדה, שלא בלבד שהכריות כי יש להציל — כפי שנהוג לציין — את הסובסטאנציה הלאומית, שפירושה במקרה קונקרטי זה הצלתם של רבבות בני-אדם, אלא היא גם אומרת שאסור לעשות זאת בכל מחיר. הוזה אומר, שקיים גבול שאותו לא רצה ולא יכול היה צ'רניאקוב לעבור. מכיוון שזאת היא בעיה בעלת חשיבות עליונה, נדון בה לחוד בפרק הבא.

אומנם רוב המרכיבים, שדובר בהם בפרק הקודם, הם כשלעצמם אינם חייבים להיות פוליטיביסטיים, אבל הם כאלה משהם נתונים בתוך מסגרת של

שלימות מסוימת או — אם משהו רוצה בכך — בתוך מערכת של סטרוקטורה מסוימת. אולם לא מעטים הם המרכיבים השומרים, אפילו אחר כידודם, על גוון פוזיטיביסטי באותה משמעות של המונח הזה שאיפיינה את האידיאולוגיה של הפוזיטיביסטים הווארשאים משנות ה־80 של המאה שעברה.

מכאן פולחן העבודה המעשית, היעילה, במקרה של צ'רניאקוב — דווקא בתחום זה — התבטא המיזוג של נטיותיו האישיות ודרכו האידיאולוגית. לשם הבהרה ניתן להציג בעיה זו כך: זה שהכובש, המנהל מלחמה, מארגן מחנות כפיה — הוא דבר רע, אבל בכל זאת זהו רע מזבן; בלתי־מובן הוא הדבר — וראוי לרישום על־ידי צ'רניאקוב — שההיטלריסטים מארגנים את המחנות באופן כזה בלתי־הגיוני וגורמים לתפוקת עבודה נמוכה. דווקא רישום זה מעיד על גישתו האידיאולוגית — ולא רק האינסטרומנטאלית — של צ'רניאקוב לבעיית העבודה.

בסתיי המאורח של שנת 1942 רשם רינגלבלום: „העם השונא את הגרמני בכל מאודו יכול להציל את עצמו מהמוות רק בסייעו לאוייב בנצחוננו וזה אומר השמדת היצורים, הכחדתם מעל פני אירופה ואולי אפילו מעל פני העולם כולו“ [13.1955 — 14. עמ' 223].

מבירור עמדתו של צ'רניאקוב ניתן אומנם להסיק את תשובתו למצב הנידון, אבל תהיה זאת קונסטרוקציה הרחוקה למדי מהחומר הנמצא ברשותנו. נשאר על כן מסקנה זו לדמיונו של הקורא.

אופייני מאוד לעמדתו האידיאית ולראייתו של צ'רניאקוב הפוזיטיביסט את החוק, הוא יחסו לדת.

צ'רניאקוב היה אדם מאמין ובמידה מסוימת אפילו קונפסיונאלי. פעם, במהלך משאומתו מייגע על הצלת חייהם של כמה מאות אנשים הוא רושם: „אמרתי לו (לאורסוואלד, ר.ו.) שיותר מכל יתחשב באלוהים“ (26.242, עמ' 273). הערה כזו — וצ'רניאקוב סיכן את עצמו בכך — נובעת מאמונתו העמוקה, שהמחשבה אודות אלוהים חייבת להדריך דרכי־אנוש, מאמונה בקיומו של שופט הרן את מעשינו, אבל מאידך לא האמין צ'רניאקוב ששופט זה יתעניין בכך אם משהו — בשנים אלו, שנות הכיבוש — עובר ביום הכיפורים או אם חג הסוכות ייערך לפי כל המצוות או לא.

מסתבר שצ'רניאקוב, בצורה האופיינית לאנשים מסוגו, ראה בדת עניינו האישי של כל אחד. את הניסוח „עניינו האישי“ יש להבין — וזה חשוב — על שתי משמעויותיו. ראשית: האמונה (או אִי־האמונה) חייבת להיות עניינו האישי העמוק של כל אדם. מכאן מסתברת התעניינותו, שהוזכרה כבר לעיל, של צ'רניאקוב באישיותו והגותו של הרב ויינברג. שנית: את הדת, היות והיא עניין פרטי, אין להחיל על מעמדו החוקי של האדם. אופייני הוא יחסו של צ'רניאקוב למומרים, אישית לא רחש אהדה ל„משומדים“ ולא פעם הוא מביע דעה זו ביומנו. בנקודה זו היה מושרש עמוקות במסורת היהודית הרואה בתמרת הדת את תחטא התמור ביותר והמצווה לבחור במוות ב„קידוש־השם“, מאשר בחיים מתוך התכחשות לאמונה. אולם יחד עם כל זאת, כיוון המועצה, היתה עמדתו שהמועצה חייבת

להתייחס לכל האנשים ביחס שווה, ללא הבדל דת. בנקודה זו דחה לחלוטין את לחציהם של הרבנים האורתודוקסים.

בכדי לדעת כיצד הבין צ'רניאקוב את חובתו ותפקידיו כיו"ר הקהילה, חשוב להכיר את יחסו לצרכים הדתיים של אנשים אחרים. חרף היוזמו מאמין, "חלש" בדת ממוסדת השתדל, מתוך מאמצים עקשניים, להשיג משלטונות הכיכוש רשות לפתוח בתורהכנסת, תקמת רבנות וכו'.

המעניין שהפוליטיביות שלו מוצא את ביטויו גם בתחום זה: „הופיעו הרבנים ובראשם הרב מיכלסון והורו בעד השבת. האצתי בהם, שירכיבו רבנות ויעצתי שיבחרו רב ראשי ויגשו לשיקום בתירהתפילה“ (4.5.41, עמ' 176).

במיוחד אופייני לגישה הפוליטיביסטית הקלאסית של המאה ה-19 הוא יחסו של צ'רניאקוב אל הפוליטיקה. דומה, שמתח קריגבול חד בין תחום הפעילות החברתית לתחום הפעילות הפוליטית. הראשון היה עבורו בחזקת תחום הממשי, תחום הדברים הניתנים להשגה ותחום המעשים המובנים. השני – תחום המופשט, סטפוטנים נבובים, ציד דגים במים עכורים. ביומן אנו מוצאים רשימה מדהימה כזו: „בלילה קראתי, פרשת בריסק, מתברר שגם אנחנו יכולנו“ (1.6.40, עמ' 98). הערה זו מלמדת אותנו, שאדם משכיל זה, עסקן ציבור נתיק, שבבחירות המילואים בשנת 1931, היה מועמד לסינאט – רק ב־1940 ורק במקרה התוודע לפרשת בריסק. עובדה זו מסתברת אך ורק מתוך אופיה האפוליטי של פעילותו החברתית.

בפרק החמישי דובר על כך שאחד המקורות לאפוליטיות של היומן הוא האפוליטיות של המחבר.

בקשר לתכונה זו של עמדת המחבר מתעוררות מיספר הערות.

ידוע שנציגי המפלגות הפוליטיות בניטו התייחסו אל יו"ר הקהילה בשלילה מוחלטת. יחס זה נבע לא בלבד מהיחס הביקורתי אל המועצה, אלא גם מכך שבשנת 1937 קיבל צ'רניאקוב תפקיד בודד שהושל על הקהילה עלידי השלטונות הפולניים.

ומאידך גיסא, ניתן לקרוא מתוך היומן – ובלי כל קושי, אם כי במוסווה, נחמת האפשרות של „נפילה בפח“ – על יחסו השלילי של צ'רניאקוב אל כל המפלגות הפוליטיות, מבלי להבדיל ביניהן. סביר להניח, שכאשר צ'רניאקוב כותב: „ביקרתי את הוות גרוסוב, חנוער עובד אורחים בחווה מספרים לחלוצים על תרומותיהם“ (11.5.40, עמ' 90), הוא מתכוון לנציגי ה„בונד“. ואין צורך ברגישות מיוחדת, בכדי לחוש ביחסו השלילי של המחבר אל אותם אורחים. כך או אחרת, סביר מאד להניח, שמקור אותה איאאהדה הדדית – ללא כל קשר לבעיות קונקרטיות – הוא ביחס השונה לחלוטין אל הפוליטיקה כאל תחום פעילותו של האדם.¹²

האפוליטיות כתוכנית פעולה בצירוף ערכים מצפוניים דמוקראטיים יכולה להוליך למסקנות תמוהות. מותר להניח, שתמיכתו של צ'רניאקוב בסאנאציה (שלטון קולונלים בפולין, תמיכה בממשלת פילסודסקי), שעליה אנו יודעים לא הרבה, מקורה בין השאר באירצונו המופגן של פילסודסקי כלפי המנהיגים הפוליטיים ויחסו אליהם כאל סטפוטנים נבובים וכו'. בהבדל זה, שאירצונו של פילסודסקי

כלפי ה"פוליטיקאניות" לא נבע מהפוזיטיביזם ולא היה כמוכחן אירצון כלפי הפוליטיקה כשלעצמה.

בוודאי אין צורך להוכיח מדוע עמדתו הפוזיטיביסטית של צ'רניאקוב סייעה לכיצע מכובד ומצפוני של החובות שהוטלו עליו באופן כה בלתי צפוי. אבל יש לומר, שעמדה זו לא הירשתה לו להבין, על כל פנים היקשתה עליו להבין, את מהות המדיניות ההיסטוריסטית. במלים אחרות: הגיע הזמן לענות על השאלה שהוצגה בפרק השביעי: מה הם הגורמים בעמדתו האידיאית של צ'רניאקוב, שהביאו אותו להאמין עד הרגע האחרון בהבטחות הגרמנים, ש"רובע המגורים היהודי" לא יחוסל. במודע פוסח אני על ההיבטים הפסיכולוגיים של אמונה זו. זהו אוסנם פישוט הבעיה, אבל במקרה זה הכרחי על מנת לחשוף את ההיבט האידיאולוגי של הבעיה.

הגורם הזה היה הפוזיטיביזם של יו"ר הקהילה היהודית.

כאן, צ'רניאקוב, כאילו אישיותו הצויה. מצד אחד אין כמותו בניסו המכיר את "רמיהמעה" ההיסטוריסטית ובוודאי אין לו כל אשליות באשר לטיבם של כל אותם ה"פארטייגנוססן", קציני ה"ס.ס.", ה"ס.א.", וכד' וכד'. מהם עולה תמיד האיסת מפני ה"שילוחים". ומצד שני הוא, הפוזיטיביסט, איש הממש המוכן, אינו מסוגל לתפוס שלמען הגשמת "איוו שהיא" — כפי שכותב קרמיש —, "תיאוריה מן ה"נר", שהיא נוגדת את השכל הישר ואת האינטרסים שלהם עצמם, אפשר לרצוח מאות אלפים, מיליוני בני אדם.

ביומן בחאריך 16.7.42, כלומר: שבוע לפני התחלת אקציית הגירוש, רשם צ'רניאקוב: "שמועות על פיניי היהודים מן הרובע ושייטאר 120,000. כתבנו תזכיר קצר על המצב הכלכלי, על הייצור היהודי, ומסרנוהו לידי גורמים שונים, שבהם תלוי גורלנו" (עמ' 324). [נעיר בסוגריים, שככל שתוכן השמועה היה מאיים הרי היה אופטימי מדי באשר למיספר האנשים, שהושארו עלידי הגרמנים בתחום ה"רובע"].

והנה, כפי שמסתבר, פעולה זו של צ'רניאקוב לא נבעה רק מכך, שבעצם לא יכלה המועצה לעשות ולא כלום, אלא גם מעמדתו המיוסדת על השכל הישר, מעצם היחסו משוכנע, כפוזיטיביסט, שנימוקים אלה חייבים לדבר אל לבו של כל כובש.

צ'רניאקוב לא יכול היה להבין, דווקא מתוך מצעים בעלי אופי אידיאולוגי בעיקר ולא מתוך איוו שהם שיקולים מוסריים או אינטלקטואליים, את אשר הבין מחבריומן יהודי אחר, ת. א. קפלן. ב"24.1.40 רשם קפלן: הברבריות של הכובש ביחס ליהודים היא אידיאולוגית וכאן מקור הרעה. טומאה אידיאולוגית קשה לנצח" (קפלן, עמ' 151). "ארביעה ימים לאחר מכן רשם, שלשי דעתי מגמתם של ההיסטוריסטים היא להעביר את היהודים מן העולם." וב"13.2 אותה שנה הוא חוזר אל אותו עניין: "...מלחמת הנאציון ביהדות היא מלחמה אידיאולוגית. שאיפת הנאציון היא להשמיד את הקיבוצים היהודיים מכל ארצות אירופה אפילו אם אין לו להם שום זיקה כלכלית" (קפלן, עמ' 173). "קפלן סבר, שהשמידת היהדות כאחד מיסודות התרבות האירופית היא הכרחית דווקא משום שאיפתם להחריב את תרבות אירופה" (קפלן, עמ' 175).

הלך־מחשבה כוח היה בלתי־מושג עבור צ'רניאקוב ולא בגלל היותו זר לבעיות התרבות האירופית — להיפך, הוא היה איש תרבות אירופית מובהק — אלא בגלל שחשב בקטיגוריות אחרות.

כאן שורש חולשתו. היא הביאה — חוזר אני — לעובדה, הבלתי־מוכנת כיום ממבט ראשון, שלמרות כל אשר ידע, נוטה היה להאמין שהשכל הישר יעצור את החיטלריסטים מחיסולם של כחצי מיליון בני־אדם. אבל נוכל לוטר, שבכך טמון היה גם כוחו. קשה לתאר אישיות בעלת מנטאליות מלבבת, מיטאפיזית, לא־אורתודוקסית כחיים א. קפלן בעמדה של יריד הקהילה היהודית בווארשה הכבושה. לא פעם דובר כאן על אירעצון שגילו מנהיגי המפלגות הפוליטיות בגיטו כלפי צ'רניאקוב. ובכל זאת נדמה לנו, שאף הם הוקירוהו אם כי שלא כמודע וברור עקיפין. אצטט מהדו"ח שהוגש לשלטון הרפובליקה הפולנית: „אין כל ספק, בדבר, שהתקוות שמופחו עליידי הגרמנים בקשר להקמת [...] גיטו וארשה — או שלא התגשמו או שהתחליף התחזי (חיסולם הפיזי של היהודים. ר.ו.) היה אטי מדי ולא תאם את המועדים שנקבעו עליידי המפלגה [...]. היד הכלכליים של גיטו וארשה לא זו בלבד שלא התמוטטו תחת מהלומות השלטון, אלא התאימו עצמם לתנאי הקיום האנוסאליים, ויתירה מזו, הגיעו להישגים האפשריים ביותר בתנאים אלה.”*

איחולת היא לרשום כל זאת לזכותו של אדם אחד, אבל יהיה בכך משום אבסורד אם לא נכיר שאותו מאבק מיוחד על קיומם היומיומי של כמעט חצי מיליון בני־אדם בחיות, אולי המרה ביותר, ניהל דווקא יריד הקהילה, פוזיטיביסט ואינטלקטואל, המהנדס אדם צ'רניאקוב, אדם קצת אירוני וקצת סנטימנטאלי, שהזכיר במידת־מה את בולסלב פרוס.*

XIV.

בפרק שישי הזכרתי, שצ'רניאקוב לא עקב אחר אף אחד בהתעניינות כה רבה כפי שעקב אחר יריד מועצת הזקנים היהודים בלודז', חיים מ. רומקובסקי. האחרון מתווה — כפי שמתברר — קוטב מנוגד לצ'רניאקוב. באמצעותו של רומקובסקי ניתן לנו להבין את עמדתו של צ'רניאקוב, את המסכת האידאית של ה„משחק” שניהל נגד הגרמנים. את המעמד המנוגד הזה אפשר להבין, משום שרומקובסקי לא היה פשוט אחד מנוול, הדואג לעורו — היו גם כאלה מבין הייריים של היידגראטים — אלא אדם, שמתוך עקיבות נחושה ומפחידה, הגשים את הקונצפציה שלו למען הצלת יהודי גיטו לודז'. לכן הניגוד צ'רניאקוב—רומקובסקי נושא אוני של אופוזיציה אידיאולוגית ולא בפשטות עימות בין הגינות לאי־הגינות, אומץ לב — מול פחדנות. בניגוד הזה צ'רניאקוב—רומקובסקי הבחינו כבר במידת־

* בולסלב פרוס, ששׂעט של אלכסנדר גלוצאצקי (1847–1912), סופר פולני, אבי האסכולה הפוזיטיביסטית בספרות הפולנית. אסכולה שתלשנית זו טיפחה את מדעי הטבע והחברה, ושללה את הרומנטיזם הפולני.

מה בניטו וארשה. ב־16.8.42 כותב אברהם לוין: „איראלו שמועות אומרות שאת עמדתו של צ'רניאקוב & Ia רומקובסקי — יורש גאנצווייך הידוע“⁹¹. לכאורה נראה היה, שדווקא רומקובסקי ייצג את הקו של „העבודה הריאלית“. מערכת בת־הספר בניטו לודו, והיצור התעשייתי היו מפותחים יותר מאשר בווארשה. רומקובסקי בעצמו הטיף לאידיאלוגיה, שסיסתה היתה: „עבודה ושקט“⁹² ובהתאם לכך, ככל שהיצור לטובת הגרמנים יהיה טוב יותר ורוב יותר — כן ירבו הסיכויים של הגיטו להישאר בחיים. יתירה מזו, מגיטו לודו ניצלו יהודים יחסית רבים יותר, מכיוון שהחיסול האחרון התקיים באוגוסט 1944 ואת המגורשים שילחו למחנות עבודה ולא למחנות השמדה.

ובכל זאת תזיה זאת סעות לכנות את רומקובסקי בשם „פוזיטיביסט“ ואפילו אם נרחיב את הגדרת המושג של „עבודה פוזיטיביסטית“. מכיוון שהבעיה היא חשובה מדי וחורגת מעבר לוויכוח על גיטו־התנהגות כאלה או אחרים — מחובתנו להתבונן בהבדלים שבין עמדותיהם של יושבי־ראש שני הגיטאות הגדולים ביותר, שהקימו הגרמנים באירופה בתקופת מלחמת־העולם השנייה.

נפתח בהבדל שבעמידתו האישית של כל אחד מהם בפני שלטונות הכיבוש. עדי ראיה ועדים עקיפים מעידים שצ'רניאקוב בנהלו משא־ומתן עם הגרמנים הופיע תמיד מתוך כבוד עצמי.⁹³ על רומקובסקי מספרים, בין היתר, שבפגנתו אל הגרמנים היה פותח בנוסח: „הרשאי היהודי לדבר?“⁹⁴. צ'רניאקוב לא ראה — ולו פעם אחת — בניטו וארשה משהו הדומה לצילה של יחידה ממלכתית מיוחדת. רומקובסקי שאף ליצור בניטו איזו שהיא תדמית של ממלכה יהודית.⁹⁵

צ'רניאקוב היה ללא ספק דמוקראט, באותו מובן כפי שהיו הפוזיטיביסטים הווארשאים הקלאסיים מהמאה ה־19. רומקובסקי — או שכלל לא היו לו אילו שהן השקפות חברתיות או שייצג השקפה פרובינציאלית של סוחר פאטריארכאלי, השקפה שהתאימה יותר לטולה או סמולנסק מזמנו של לסקוב* מאשר לזמנו אנו. צ'רניאקוב סירב להתווסף על פעולת חיסול הגיטו ורצה מאות „משונים“. רומקובסקי — עד הרגע האחרון שיתף פעולה באקציית „הפינוי“. צ'רניאקוב השאיר אחריו פיתקה ובה המלים, שהזכרנו לעיל: „רורשים ממני, שבמו ידי ארצת את ילדי עמי. לא נותר לי אלא למות“. מרומקובסקי נשארה רשימת ביומנו של דוד שיראקובסקי מיום 4.9.42, רשימת שכת ויצועה את אדולף רודניצקי: „בשעה ארבע גאמו ברחבת מכבי־האש [לוטומירסקה 13] רומקובסקי ווארשאבסקי, מנהלן הראשי של מחלקות רבות. אמרו: קורבנם של הילדים והזקנים הוא הברזי, שלא עלה בידם לעשות משהו והם מבקשים לא להפריע לאקציית תפינוי“⁹⁶. הבדלים אלה, חלקם בוודאי, מקורם באופיים השונה של שני אישים אלה. סביר גם להניח עקרונית, שקבלת קונצפציה, כזו או אחרת של התנהגות, מודרכת בין

* ניקולאי לסקוב (1837–1895), מספר רוסי. תיאר בהומור את הודויו של אנשי הכנסיה, הבורגנות הצעירה ועוד.

היתר על ידי נטיותיו האישיות של האדם. כמובן אפשר לקבוע עקרונות, שתגשמה קונקרטי של אידיאה זו או אחרת תלויה בתכונותיו האינדיבידואליות של הפרט הנתון. אבל למען העימות שלפנינו רצוי לצמצם במודע את התמונה, להוציא מתוכה את הוויכוחים האישיים על מנת להשוות את הניגוד התהומי בין עמדות היסוד השונות.

ההבדל היסודי בין צ'רניאקוב לרומקובסקי, מסתבר שהוא טמון בכך, שהשני ראה כנכון וכאפשרי להציל ולו את המיספר הזעום ביותר של בני אדם ויהיה המחיר אשר יהיה, בה בשעה, סבר הראשון, שאינו יכול ואסור לו לעשות זאת מבלי להתחשב במחיר. האידיאה הקנחית את צ'רניאקוב היתה על כן אידיאה של פשרה מוגבלת, שלא התירה לו לחצות קווי תחום מסויימים. היתה זאת על כן אידיאה של התנגדות מוגבלת. הקונצפציה של רומקובסקי אמרה לויאליות מוחלטת וציות בלתי מוגבל כמחיר עבור הצלת מיספר מסויים של חיי אדם. כאן טמון גרעין ההבדל בין העמדה הפוזיטיביסטית, שהגשים אותה יו"ר הקהילה היהודית בווארשה לבין העמדה, שטענת להגנת על הישות הלאומית, שהיתה Spiritus mouens של פעולות יו"ר מועצת הזקנים היהודים בלודז'.

מבחינה פילוסופית — וזאת היא בוודאי נקודת מבט, שעניינה אך מעט את צ'רניאקוב ובוודאי היתה מעל אפשרויותיו האינטלקטואליות של רומקובסקי — הרי זה ויכוח על משמעותם הערכית של חיי האדם. אם נקבל, שהחיים כמובן של קיום ביולוגי הם ערך עליון — הרי נוכל לומר, שרומקובסקי חסיק את כל המסקנות מתנחה זו ומימש אותן בסיטואציה אשר בה עבור חייהם של אלפים משלמים במותם של רבבות. הפוזיטיביות של צ'רניאקוב מכיל בתוכו הנחה מובנת מאליה, שהיי אדם הם ערך רק בתנאים מסויימים, כלומר רק אז כאשר נשמרים צווים מסויימים. אם החיים דורשים חריגה מצווים אלה או ויתור על אי אלה צווים — הריהם חדלים להיות ערך. עד כמה שהדבר ייראה מוזר, הרי בבעיה יסודית זו, צ'רניאקוב ואגילביץ' נוקטים — למעשה — אותה עמדה.

צ'רניאקוב ורומקובסקי בחרו בדרכיהם בסיטואציה כה קיצונית, שאף חוקר אינו מסוגל כאן להביע בתחלטיות את דעתו. הם בחרו מתוך הכרה, אם כתבתי לעיל, שאותן דקויות פילוסופיות היו רחוקות מטאינלקט של רומקובסקי הרי יכול היה — ולו משמיעה בלבד — לדעת את המסורת היהודית מימיה הביניים, שציוותה במקרה של גזירות להציל ולו את חייו של יתודי אחד אבל לא במחיר המרת הדת. והנה הגרמנים — כידוע — בהבדל ממחוללי הגזירות והפרעות בימיה הביניים, לא דרשו מהיהודים המרת דתם. דרך אגב: ביוני 1942 כותב רינגלבלום על ויכוח בחוג „אנשים מסויימים" — ייתכן נציגי המפלגות הפוליטיות או הרבנות — שתוך מהלכו הרעלתה מסורת זו בהנמקה (14.1955 — 13, עמ' 238).

בחרורנו לדרכים שנבחרו על ידי צ'רניאקוב ורומקובסקי — דומה ששבה חד" משמעי או תוקעה יכולים להישמע רק מאלה שהיו בסיטואציה דומה. השאר ייתכן רק כהשערה: לו הייתי נקלע לסיטואציה דומה הייתי רוצה להיות מסוגל... חוקר יכול רק להסיק, שבראיה בתזמנו של תולדות השמדת היהודים — שולטים

גורמים כאלה האומרים כי יש להעדיף את עמדתו של צ'רניאקוב, אבל גם כאן מן הראוי להוסיף הסתייגות.

בהערכה הציבורית המקובלת לגבי אישיותו של רומקובסקי, באותו זמרוץ הכללי, שהוא מעין „ארוץ-הברית בין העבר לבין העתיד“, הפקיד חשוב משחקות תכונותיו האישיות של אותו זמן, שלא היה כה מאוזן מבחינה נפשית. אפשר לא לרחוש אהדה לאידיאולוגיה של „הגנה על הסובסטאנציה הלאומית“ ולו משום היותה אידיאולוגיה של שיתוף-פעולה ללא כל תנאים עם הגרמנים. נוסף, שבמקרה הנתון, „הסובסטאנציה הלאומית“ נתונה היתה לסכנה במובן המקובל של מושג זה; בדרך-כלל המושג „הגנה על הסובסטאנציה הלאומית“ הוא מושג מעורפל.

אפשר גם להרגיש רתיעה וסלידה למחשבה על אדם העובר בגיטו הרעב בכירכתו הלבנה ומקים בתוך הגיטו שכונה סגורה המיועדת ל„רטי-המעלה“, שכונה שחיתה קאריקאטורה של קריניצה מעורבת בקאריקאטורה של ישיבארה. אבל בסופו של דבר, לא אמור שכל אחד המבצע את תוכנית „ההגנה על הסובסטאנציה“ חייב להתנהג כך. דעת-הקהל המוקיעה את יו"ר מועצת הזקנים היהודים בלודז' מערבת שני עניינים ויוצרת מהם סמל אחד. ישנה כאן בוודאי תוכמה מיוחדת. אבל החוקר אסור לו להשתעבד לדעת-הקהל עד כמה, באמת, ברצונו להיות חוקר.

ניתן לומר, שבמקרה הנתון לא היתה כל חשיבות מעשית להבדלים בעמדות השונות. היהודים נידונו להשמדה. האמצעים שעמדו לרשותו של צ'רניאקוב במשחקו נגד הגרמנים היו כה אפסיים בהשוואה לצומצמת השיגוען ההיטלריסטי וכוחה של המכונה ההיטלריסטית לביצוע שיגועו זה, שלא יכלה להיות כל חשיבות לטאקטיקה זו או אחרת. הפעולות והעמדות של שני האישים הללו, המוצגים כסמלים — היתה לתן השפעה רק על משהו כה חולף, כמו זכרונם של השרידים, ושרידים — לפי תוכניות ה„אנדלוונג“ („הפתרון הסופי“) — לא יכלו להיות. ניתן על כן לומר, שסיטואציה קיצונית זו, דווקא משום קיצוניותה, אינה יכולה להיחשב כקנה-מידה להערכת האידיאה הפוזיטיביסטית או אידיאת „הגנה הסובסטאנציה הלאומית“. מנקודת מבט מעשית מובהקת — הדברים הם נכונים. השאלה היא: ואם רק נקודת המבט המעשית בלבד — נכונה היא?

ניתן גם לראות את כל הבעיה מנקודת-ראות אחרת. דווקא משום קיצוניותה של הסיטואציה החוסר התקוות שבה, דווקא משום כך באו לידי גילוי הצדדים החבויים, בדרך-כלל, של שני האישים האלה; ובוודאי קודם כל חולשותיהם; אבל גם כוחם. אולי לא של שניהם, אבל של אחד מהם בוודאי.

XV

מתברר, שהגורם היסודי לרושם המתקבל אצל הקורא ביזמן הוא היחס המיוחד הקיים בין מה שהקורא יודע או, כללית, מה שהוא מתאר לצמצו על המרטיירולוגיה של גיטו וארשה, לבין האופן שבו מוסר היזמן על הקיום היומיומי של „הרובע היהודי“ ועל פעולותיו ומחשבותיו של ידיר תקהילה. מצד אחד אנו יודעים או

בלילה מ' 12 עד 5 בבוקר לא ישנתי

מִדְמִים לעצמנו סיטואציה קיצונית המוצאת את ביטויה בלשון נשגבה, מלאת קינות עם הרבה שמות־תואר וסימני־קריאה משמעותיים — ומצד שני טקסט שבו חיבור המצבים הנפשיים והלכי הרוח הוא נדיר למדי.
לדוגמה, נעיין בשתי רשימות. האחת מתייחסת למצב היומיומי והשנית למצב שהוא יוצא־דופן אפילו בגיטו.

„4.6.41. — בבוקר הקהילה. ב־9 אצל פאלפינגר. עורתי עניין בתירמחוי — אולי כדאי להחליף את קמח השיפון בקמח חיטה, כי עכשיו נעשה המרק כמין דבק. תאווירה בטראנספור. בישוף כמנהל.¹⁰¹ שאלתי את א. (אורסוואלד), אם יש לו כבר צוות עובדים, שכן על מכתבים רבים אין לי תשובה.¹⁰² ביקרתי בארבעה בתר תמחוי. המרק מקמח שיפון — אם מוסיפים ירק ושומן אינו כה רע כפי שסיפור לי. בקופת הקהילה היו לי בבוקר 90 פרוטות.

בצד הארי מתפשט טיפוס. האגן וכר טוענים, שהוא בא מן הגיטו ודורשים רחיצת כל תושבי הגיטו. סבורני שהטיפוס מתפשט בגלל עוני ותת־תזונה“ (עמ' 193).

„22.7.42. — בבוקר בשעה 7.30 בקהילה. גבולות הגיטו הקטן שמורים על־ידי הטיבה מיוחדת, מלבד הרגילה.

בשעה 10 תפיעו שטורמבאנפיהרר הפלה עם חבריו. ניהקנו את הקשר הטלפוני. הילדים פונו מן הגיטה שממול.

הוצחו לנו, שהיהודים ללא הבדל מין וגיל, מלבד יוצאים מן הכלל מסויימים יפונו מזרחה. היום עד שעה 4 יש לספק 6,000 נפש, וככה (לפחות) יהיה בכל יום.

ניתנה פקודה לפנות את הבית ברחוב זלונה 103 לצורכי הפונקציונרים הגרמנים, שיבצעו את הגירוש. הרהיטים הנשארו במקום. כיוון שפקידי המועצה עם נשותיהם וילדיהם פטורים מן השילוח, ביקשתי שיצורפו אליהם גם עובדי JS, איגוד בעלי־המלאכה, העוסקים בפינוי האשפה, וקיבלתי הסכמה לכך.

ביקשתי שישחררו גפנר, רוזן, שטולצמן, דריהינסקי, ויגטר, קוברינר — ונתקבלה הסכמה. בשעה 3.45 כולם כבר בגיטו, חוץ מרוזן.

לייקין ציווה להודיע לי אחר־הצצהיים, שכנראה נזרקה זכוכית על סכונת המשטרה. איימו עלינו, שאם יארע הדבר עוד פעם, יומתו בני־ערובה שלנו בירק. הבעיה הטראגית ביותר היא זו של ילדי בת־יהיתומים וכו'. עוררתי את הדבר — אולי אצליח לפעול משהו.

בשעה 5.30 הגיע אחד הפונקציונרים, פורווארט (ז). ודרש שמגנו של לייקין יהיה יוסף אהרליך. הוא כבר עונד שלושה כוכבים.

שטורמבאנפיהרר הפלה (באאופטראנטר לפינוי) תומין אותי אל חדר־העבודה והודיע לי שלעת־עתה אשתי חופשית, אך אם ייכשל הפינוי, היא תהיה הראשונה שתומת בירק בכת־ערובה“ (ע"פ 326—327).

ברצוני להזכיר, כי אנו דנים בערכים הספרותיים של יומן צירניאקוב, כלומר באותו סדר־דברים, או נאמר, הריטוריקה של הרשימות, העושה את המיסמך

ל"מטביע רושם". מדובר היה, שמקורו היסודי של רושם זה הוא היחס בין הדימוי על סיוט ההשמדה ההמונית לבין אופי הקר של הדין־חשבון, אשר על־ידי ברירת המלים ואירגון המשפט — יוצרת תדמית של גורמאליות לאירועים המתוארים.

ברשימה מיום 4.6.41 נראה הדו"ח כך: בבוקר הייתי בלשכה. אחר־כך אצל אחד הפקידים, שאֶתו שוחחתי על המרק. אחר־כך אצל פקיד שני. המשרד השני ומנהלו עשו עלי רושם מסוים, בכדי שאֶזכר בו אני רושמו בקיצור. אחר־כך הייתי אצל פקיד שלישי ובחיתומות שאלתי שאלה מבינה. אחר־כך ביקרתי ארבעה בת־תמותי, ואני מאשר שבתנאים מסוימים אין הכרח שהמרק יהיה כה רע כפי שאומרים. בקופה היו 90 פרוטות.

כל הדו"ח מכיל 12 משפטים, אלה — 97 מלים, מהן: 36 שמות־עצם (כולל שמות פרטיים), 17 פעלים 6 שמות־תואר. רובם של חלקי דיבור אלה אין בהם כדי לעורר רמזים אסוציאטיביים, ואלה המצטיינים בכך ("טיפוס", "דלות", "תת־תזונה", "הצד הארוך") מיטשטשים בסיוע שתי תכונות. ראשית: בנין המשפטים האלה הוא כשל דין־חשבון. אין בנעימתם לא ירידות ולא עליות מודגשות, לא ניתן לקרוא טקסט זה בסגנון נמלץ, כאוב ולו אפילו אירוני־מריד. ומכאן — וזאת היא תכונתו הסגנית של הדו"ח — המלים המצטיינות ברגשיות, כלולות בתוך שלימות הטקסט היוצר תדמית של יומיומיות. תדמית זו עולה לא רק מתוך סדר המלים, ברירתן ושכיחותן, אלא גם מתוך מה שלא נאמר — בגלל סיבות שונות — ברשימה. למשל: לא נאמר שקופה זו, בה היו בבוקר 90 פרוטות, זאת היא קופת מיטשל עצמי מעוות, מוגבל, שמבחינה מסוימת תלויים בו חייהם של מאות אלפי אנשים. לא נאמר שכל אחד משלושת הפקידים המוזכרים הוא שליט שמתוך קאפריסה אישית יכול לירות במחבר הרשימה ולא ישא בשום פגוש על מעשהו. לא נאמר שהמרק מקטנה שיפון בתוספת אפשרית של ירקות ושומן הוא המזון היחיד של אלפי אנשים הגוזעים מרעב.

על כל אלה אין אף מלה ברשימה. אבל הטקסט של צ'רניאקוב נקרא על־ידי אנשים שדימויהם בתחום זה בדרך־כלל אינם ברורים. לכן, הדברים שלא נאמרו בונים אף הם את התרשמותו של הקורא.

ניתן לומר, שיש לנו כאן עניין עם תופעה אשר ויקטור שקלובסקי קורא לה בשם "תכסיס ההדחמה" (*prijom ostanlonija*). כדוגמה ל"תכסיס ההדחמה" שימשה בשביל שקלובסקי הדרך שבה תיאר טולסטוי את התפאורות בתיאטרון.¹⁴ הוא עשה זאת כאילו הציג איוה שהוא חפץ מזור שאין סיבו ותכליתו ברורים כל כך למספר. ביומן הרושם המתקבל הוא דווקא מסיטואציה מנוגדת: הגייהיגום מוצג כמערכת משרדים, שבהם מסדרים עניינים, כגון: מוות מרעב, מחנות עבודת־כפייה וכדומה. (הערה בסוגריים: בהציגו כך את הדברים, צ'רניאקוב הוא — בלי כוונה — המבשר של התורה הסוציולוגית אודות הטוטאליטאריזם, האומרת שהמשטרים האיטנטיים ביותר של המאה ה־20 הם בעצם מערכת של משרדים הפועלים טוב או רע, שבמשרדים אלה יושבים, לעתים רחוקות, סאדיסטים מטורפים, ובדרך־כלל אלה הם אנשים רגילים, פקידים מסורים לפי דרכם, שעבודתם היתה בתרבה מקרים משמחת לבו של כל דקדקן. ואכן, מנהל הטראנספר סקללה (משרד הפינוי) שליו

ניסו וארשה היה לפני המלחמה מנהל באנק בחינה, והקומיסאר אורסוואלד היה במקצועו עורך־דין.

ברשימה מיום 22.7.42 כתעצם פי כמה היהס בין אוסי התיאור לבין חוכן התיאור. הרי זאת היא הרשימה מהיום הראשון ל"אקציית השילוחים הגדולה". על 186 מלים ישנם 9 שמות־תואר: "מיוחדת", "נורמאלי", "מפונים", "הופשים", "ירויים", "הטראגי ביותר", "חופשית", "ירוקה", כל אותם שמות־תואר — חיבת התהודה שלהם היא רבת־עוצמה, אבל רק אחד — "הטראגי ביותר" — בא כפירוש אישי של מחבר היומן. השאר מופיעים כיסודות המרכיבים את הדו"ח של ההיטלריסטים, ובחקשר המשפטים שבדו"ח הם מאבדים, כמעט לחלוטין, את תכונותיהם הרגשיות.

דוגמה דומה לאותה טכניקה, העושה את הרשימה לאדישה ועלידי כך מעצימה את הרשם הוא הקטע מיום 8.5.41: "הייתי אצל אורסוואלד, טען שהוא מדבר כאיש פרטי. האם יש לנו די קואופראטורים. בחצר (ארמון) — מושב שירות הבטחון הגרמני. (ר.1.) בריהל צעקו אלי ממכונית, תסר את הכובע, לא הסירתי. בבתי־חולים, בנקודות לפליטים — דברים נוראים. לחם עולה 12 זלי (זחובים); ליטר חלב מהול במים — 4—4½ זלי. ילדים גוזעים מרעב" (עמ' 179).

נחזור לרשימה מיום 22.7.42. למחרת היום התאבד צירניאקוב. כארם, ייתכן, הסתכל על כל אשר מתרחש סביבו מכעד לבקבוקון הציאנקאלי, אבל כמחבר היומן היה נאמן עד המשפט האחרון לסגנון כתיבתו. ייתכן, שאחרת לא יכול היה לכתוב; ייתכן, שדווקא אותה איריחכות לכתוב־אחרת־משחוא־כותב, הגיתנת לאדם — היא־היא מה שאנו מכנים בשם כשרון או חוסר־כשרון.

בסוף שנה 1942 רשם רינגלבלום רעיון, שבשלוות אפית, מסוגלים לכתוב אנשים היודעים, שמגורמים ניתן לצפות לכל דבר, ושאיך להשתומם על הפשעים והתועבות שבוצעו (15.1955 — 16, עמ' 279), הסתכלות שרק לכאורה היא קולעת. כתיבתו של רינגלבלום נוגדת את השקפותיו שלו בנושא: המקורות הפסיכיים של תהיסטוריוגרפיה האפית.

אם נסיק מסגנונו על מצביו הפסיכיים של המחבר — נוהג חשוד — הרי צירניאקוב מבטא ביומנו פעמיים הרגשת בחילה.

"גאנצווייך מדבר ככה, כאילו הוא מסנן ורחץ ברוק מלוכלך כל מלה לפני שהוא פולטה" (20.6.41, עמ' 197).

"בלילה מצאתי על כותנת הלילה שלי כינת בגדים. כינה מבושרת, רבת רגליים" (10.7.41, עמ' 204).

את המובאות האלו אני מביא לא בכדי להוכיח שצירניאקוב סלד מכינים ומסוכני הנסטאפו. המדובר כאן הוא בדבר אחר לגמרי. רשימות אלו נבדלות מתוך הטקסט בכך שהן חריגות מהריטוריקה של היומן כולו. לו היה כל היומן נכתב בסגנון זה (במובאה השניה, על שלושה שמות עצם מופיעים ארבעה שמות תואר) היתה כל השלימות חייבת להיות גדולה פירשלוש או ששמות המידע הכלולה ביומן היתה מצטמצמת פירשלוש. בשני המקרים היה ערכו הספרותי של היומן משתנה.

הן הלאקוניות והן הגונגוריות (סגנון ספרותי על שם המשורר הספרדי לואיס דה-גונגורה, 1561–1627, שטבע סגנון ושימושירלשון: בגיין המשפט, גזירת המלים, התיאורים וכי' זרים לקורא הרגיל) דורשים ברירה ספדנית של מלים. הנחות-היסוד של הברירה הן שונות, אבל בשני המקרים אנו עוסקים בברירה. אולם, האם ניתן לדבר על ברירה ספדנית של מלים, כאשר הטקסט נכתב או בהסתר בחדר-המתנה של איוה, "רם-מעלה" היטלריסטי או בלילה אחר יום עבודה, המעלה על הרעת את, "דרך היסורים" [את הצלב יש לשאת ולא לסחוב]? לכאורה השאלה היא ריטורית, במיוחד, כשטקסט היומן אפשר להצביע לא על חיספוס סגנוני אחד, הנובע באופן ברור מחיפזון בניסוח המחשבה.

ובכל זאת המיכאנים לניהול הרשימות, בו היה המתנדס צ'רינאקוב מצויד, פעל בסלקטיביות בלתי-רגילה, היה מיכאנים שנהג בדרך-כלל בברירה ספדנית של מלים, שיצרו את לאקוניות המשפט; ולאקוניות — משמעותה היא לא בלבד קיצור, אלא גם תימצות, דיוק המידע, וכמרכן איפוק הגורם האמנציפאטורי. צ'רינאקוב כותב: „כשישכתי אצל מנדה, נכנסה איוו צעירונת פולנית, בת 16–18, והודיעה שבביתה גרה יהודיה מוסרה" (18.7.42, עמ' 324), „צעירונת פולנית", וזה תיאור המראה החיצוני וביחד עם זה רמז למעמד חברתי.

גם כאשר צ'רינאקוב מוסר דעותיהם של אחרים סגנונו הוא מאוד חסכני: „החזרתי ביקור למוסר פוסלאווסקי, שביקר אצלי בשעתו בעניין עזרה לנוצרים ממוצא יהודי, הוא אמר, שהוא מרגיש בכך אצבע אלוהים, שאלוהים קבע לו מוטב בגטו; שאחרי תום המלחמה ייצא מן הגטו אנטישמי כפי שהיה בעת בנייתו אל הגטו; שהקבצנים היתודיים (הילדים) הם בעלי כשרונות גדולים למשחק, שהם אף מוכשרים להעמיד פני אנשים מתים ברחובות" (24.7.41, עמ' 208).

מחבר הרשימות הוא מגובש מאוד בסגנונו גם כאשר הוא מוסר את דעותיו שלו: „צביעות ישועיות מומתקת" (עמ' 33), „עיסוקים מעשיים לפי חיי קדושים" (עמ' 33). וגם כאשר הוא משתמש בהיפוך הסגנון ועל-ידי כך הוא מרמז לפתגם המקובל: „העיקר שבת-הצחוק המודבקת לא תימחה מעל פני" (17.3.42, עמ' 278). אם כן, באיזו מידה ניתן לדבר על ערכים ספרותיים מכוונים מלכתחילה של טקסט היומן?

כתבתי כבר, שכשליכות שהגיעה אלינו, רשימותיו של יו"ר הקהילה היהודית בווארשה אינן תוצאה של מגמה מודעת, אבל כל רשימה לחוד היא מסקנה של מכלול פעילות מגמתית. אולם ניתן לומר, שלמעשה כל מחבר יומן יש לו מגמה אחת והיא רישום יומיומי של רגשות, מחשבות או מאורעות. השאר תלוי במזל. מחבר היומן אין לו השפעה על אירועי המחר, שיהיה עליו לרושם; מכל מקום השפעתו היא מוגבלת. אבל זאת היא אמת חלקית בלבד. אומנם במציאות יכול מחבר יומן להשפיע מעט מאוד — או לגמרי לא — על מהלך המאורעות, או על מהלך מחשבותיו, אבל הוא בתכרה ברורה לבחור באותם המאורעות והמחשבות אותם הוא רושם.

הגורל לא חסך מצ'רינאקוב שפע אירועים. כמחבר יומן חייב היה איכשהו להתמודד בתוך אותו שפע מבעית. במלים אחרות, כל יום חייב היה לברר ולמייין

מה מתוך שפע האירועים לרשום ועל מה לפסות. היומן, משאנו קוראים בו לאחר שנים, מציג לפנינו אסטרטגיה מסוימת של ברירה. ראשית — על כך כבר דובר — המתבר בוחר לרשום עניינים שנשעו ליחסיו — מעצם עמדתו הרשמית — עם שלטונות הכיבוש. שנית — ואף על כך כבר דובר — נמצע הוא מלרשום דברים, שלפי דעתו עלולים היו לסכן אנשים אחרים, לו הרשימות היו נוספות לידי ההיסטוריוסטים. שלישית, צירניאקוב רשם אירועים זעירים, בלתי־מוזיקים, שבגלל מזורחם משכו את תשומת־לבו. מכאן החזרה על מוכר הסרטים, שנאסר עליידי הגרמנים בגלל אי־עמידת סרט (1,240, עמ' 53), או הרשימה על קברת, שאחרי הצהריים עודדה את אשתו ובלילה התאבדה (15,941, עמ' 225). הכלל האחרון בבחירת העניינים לרישום יש לו, ללא ספק, היבט אסתטי במובן זה, שהרשימות המונחות לפיו, הן „אינן מתייחסות“ למגמות היסודיות של היומן.

כמובן, בדברנו היום על אסטרטגיית הכרירה, עלינו לזכור, שחיום אנו קוראים אותה בדיעבד ולכן היא יכולה להיראות לנו כמגמה מודעת. הנכון הוא, כי לפנינו שילוב עדין של מגמות מודעות והצטלבות של שפע מאורעות כאלה, שאף אחד — כולל צירניאקוב בעצמו — אינו מסוגל לשחזרן. מסתבר, ששילוב זה של ברירה מודעת ואלפי המקרים, משמש אף הוא — בשבילנו, לאחר שנים — אחד המקורות להערכה ספרותית של היומן.

דוגמה לרשום — בודאי לא מחושב — המתקבל מצירוף מקרי של עובדות שונות „יבשות“ (כלומר, רשומות כסגנון „יבש“) אנו מוצאים ברשימה מיום 31.1.42 :

„בבוקר הקהילה, -8°C . עם שרינסקי אצל מנדה. אחרי־כך אצל בראנדט. צילצלו אל הקומיסאר בעניין הפרוות. נראה שביום ב' או ג' יקחו אותן. היתי בפתיחת בית־היתומים ברח' אונודובה 29. בטאום הדגשתי שאמשיך לפעול בחומרה כלפי העשירים והסרבנים, שאינם רוצים לתרום כלום למלחמה בדלות. בבית־היתומים 50 ילדי הרחוב, ביניהם בעלי כשרונות. סרובסט הודיע היום, על רקע גאום מסורים, שבאים זמנים קשים על היהודים. הסיכום האחרון של התרמת הפרוות להלן :

פרוות לגברים	5,347
פרוות לנשים	14,672
פרוות צאן	6,053
עורות	7,755
שועלים כסופים	271
שועלים כחולים	175
שועלים אדומים	1,600
צווארונים	134,975
הפתיות וכובעים	10,940
סה"כ פריטים	181,788
שאריות — בערך	200 שקים
הערך המינימאלי	50,000.00 ז'ל'

למען מעילי שיער נכנסו עד היום	564,860.45 ז'ל'
התחייבויות	98,006.30
	662,866.75 ז'ל'

על הנשאר צריך יהיה להיאבק תוך יריקת דם" (עמ' 264).⁸³

ההרכב הזה של הרישום המחושב — במסגרת כל יום — וחשבת האירועים שניתכה על מתבר היומן, יצרו ערכים שצ'רגיאקוב בודאי לא העלה אותם בדעתו. ערכיו הספרותיים של היומן הם עניין שמחברו בודאי לא חשב עליהם.

מגוון לשאל ולחקשות, מדוע פתח צ'רגיאקוב את יומנו במלים שפתח ? ובכל זאת, הקורא את המשפט: „בלילה מ' 12 עד 5 בבוקר לא ישנתי" — אי אפשר לו להימנע מאסוציאציות שונות. כך קרה, שברשמו משפט זה בפתיחת פנקסו הראשון, קלע צ'רגיאקוב — בודאי בלי כוונה — לנקודת המוקד של תרבותו הספרותית, ביחוד להרגלינו כקוראי יומנים וספרי זכרונות. משפט זה מתקשר בקריאה ראשונה עם יומנו של עלם רומאנטי. אולם אפשר גם ללמוד מרשימה זו על ישיש חולה אנוש. כך או אחרת המשפט קולע במשהו, שניתן לכנותו: העולם הטבעי של יומן.

המלים: „בלילה מ' 12 עד 5 בבוקר לא ישנתי", המסומנות בתאריך 6.9.39, אומרות בודאי דבר אחד בווארשה ודבר אחר בקנזאס-סיטי. אבל אפילו בווארשה הרישום 6.9.39 — צלילו הוא כמעט פאסטוראלי. בעימות עם המשך תוכנו של היומן, מעלות מלים אלו הרהורים על הגורל וכמורכן על טהות הפואטיקה של הרישום הימיומי.

זו הסיבה להצבתן של מלים אלו בכותרת של מסה זו.

הערות

83. זהו מרכיב בתורת העבודה הפוזיטיביסטית, שבזאת עלידי האידיאולוגים, אבל לא הוערך כראוי עלידי המבצעים. האידיאולוגים משהם פונים אל קבוצה חברתית מסוימת, שאותה הם מעריכים — הם מציגים לפניו מערכת מוגדרת של תיוות, לעתים נדירות קורה, שכל התצעות מתקבלות מתוך רצון טוב. מתעורר ויכוח בנושא: מי יודע טוב יותר מה טוב בשביל הקבוצה הנחשבת, מה מועיל וכו' וכו'. המושג „הכרה מעמדית" אינו כה ברור ואינו כה פשוט כפי שזה נדמה למחברים שלנו.
84. רשימה זו וכן הרשימה הבאה מתוות קיצורו של דו"ח של הרושם שעשתה על צ'רגיאקוב העובדה שרשת בתי-הספר „האריים" בווארשה פועלת כסידרה.
85. בהסתמך על היומן אנו יכולים להבהיר אחת הבעיות הנגזרות ליתמי של צ'רגיאקוב אל פוליטיקה וקונספיראציה. כ"2.5.42 רשם רינגלבלום ש„אנשי הקהילה" השתדלו לנצל את אקציית הטיור, שאורגנה עלידי הנרמנים בלילה מ' 18 ל' 19 באפריל בבדי „להחניק לחלוטין את החיים החברתיים-פוליטיים בגיטו" (14.1955 — 13, עמ' 227).

צ'רניאקוב מקדיש לעניין זה שתי רשימות: 19.4.42 ו-21.4.42. שתיהן כוללות מסירת עובדות בלבד. אין להסיק מכאן שצ'רניאקוב היה בעצמו מעורב בעניין הזה. להיפך: מתקבל הרושם שלא היה שבע-רצון מחטטת, האנטי-מחתרתית, שטענו — כפי שמסתבר — שטולצמן, גפנר וחברי מועצה אחרים. יומיים אחר שיחתו של צ'רניאקוב עם גפנר הזוהר בראנדט, ממלא-מקומו של מנהל המחלקה, היתודית" בשירות הבטחון הגרמני, את צ'רניאקוב, ש"ינקטו אמצעים חמורים יותר, אם כתבי-העת (בלתי-ליבאליים. ר.ז.) יוסיפו להוסיף" (עמ' 288). צ'רניאקוב בודאי הודיע על אזהרה זו בפומבי וכנראה נאלץ היה לעשות כך.

86. ח. א. קפלן, יומן ואישור, עמ' 151.
87. שם, עמ' 154.
88. שם, עמ' 173.
89. שם, עמ' 175.
90. "חיסול וארשה היתודית", ביולטין XIII עמ' 61.
91. א. ליון, "יומן גיטו וארשה", ביולטין XIII 1957, מס' 22, עמ' 87.
92. השווה: "Exposé" של רומקובסקי בביולטין מס' 22 מ' 1.2.41. ראה: פרזניקה של גיטו לודז', ההדירו והוסיפו מבוא והצרות דאגוטה דומברובסקה ולוציאן דוברושיצקי. לודז', 1965, I, ע"צ 47—54. טרונק (פרק 16) בדיונו באסטרטגיה המכונה בפיו, "העלה עליידי עבודה" מבליט דווקא את רומקובסקי כמבטאה הראשי של אסטרטגיה זו. מעניין, שמכין הדוגמאות האחרות, שאותן הוא מציג לאסטרטגיה זו, אינו מציין את צ'רניאקוב. ייתכן, שזאת היא תוצאה מכך, שהיומן אינו מספק די חומר בנושא זה. מקריאה ביומן מתקבל הרושם — ייתכן גם מוטעה — שצ'רניאקוב השתמש בטיעון של ייצור ופירות רק במשא-ומתן עם הגרמנים, אבל לא השמיע טענה זו בתוך הציבוריות היהודית. [הערה בסוגריים: בפיק המוזכר לעיל (עמ' 413) מוסר טרונק, שעם כניסת הרוסים ללודז' היו בה 70,000 יהודים. זאת היא טעות. צריך להיות: 700 (גירסה אחרת: 800).]
93. יוליאן קולסקי, "זכרונות אודות אדם צ'רניאקוב", ביולטין XIII 1972, מס' 81.
94. רינגלבלום, 2.1951, ע"צ 136—137.
95. קשה לומר אם היתה זאת המצאתו של אדם שרבים חשבוהו לאדם בלתי-מאוזן או היתה זאת אידיאה מחמת — על-כל-פנים בלתי-מובנת — של יצירת משהו בדומה לממלכת מיססו. יש להוסיף, שבידודו של גיטו לודז' — שבהשוואה אליו היה גיטו וארשה כמעט עיר פתוחה — סייע למגמתיו של רומקובסקי.
96. יומנו של רוד שיראקוביאק, ההייר והוסיף הקדמה לוציאן דוברושיצקי. מבוא — אדולף רודניצקי. וארשה, 1960, עמ' 197. על מהימנותה של רשימה זו מעיד הביולטין, כלומר: הכרוניקה היומיומית של גיטו לודז' מס' 136, 137, 138. לחקטטה 19.42—19.9.42 (ראה: כרוניקה של גיטו לודז' מס' 239—252, גאטו של רומקובסקי מוזכר בעמ' 245).
102. משפטים אלה הם אופייניים לרשימה המיועדת לשימוש עצמי, הוך כוונה להשלימה אחר תמלכמה. לא ידועה לנו תאוריה בטרנספרי-שטללה, דיא במשרד שרשמית היה המקשר בין החיים הכלכליים בגיטו לבין העולם החיצוני; לא ידוע לנו מי היה המנהל, מ. ג. בישוף תאוסטרי. אין כל חשיבות למידע הנמסר לנו בשני המשפטים האלה, ובאותן פאראדוקסאלי דווקא משום כך הם בונים את, הספרותיות" של היומן. טרונק (ע"צ 292—293) כותב שבישוף היה פקיד מסור, שהתעניין אך ורק בפעילות הכלכלית של הגיטו. טרונק: "יחסם הפאנאטי של הנאצים היה זר לו לגמרי".
103. היתה זו עקיצה מרישעת ברורה מכוונת אל, הקומוסאר של רובע הגוורים של היתודים".

104. ויקטור שקלובסקי, תורת הפרוזה (רוסית), לנינגראד, 1929.
105. צ'רניאקוב משתדל לעשות נסים ; למשל : לחלק לחם שאין לו לאנשים שאסור לתת להם לחם.
106. מנדה היה פקיד המחלקה „היהודית“ של שירות הבטחון הגרמני ; בראנדט — ממלא מקום של מנהל המחלקה ; פרוכסט — מנהל במשרד הגרמני לענייני „רובע המגורים היהודי“, המלים „על רקע נאום מסויים“ — לדעת מהדירי היוטן הכוונה היא לנאום של היטלר מיום 30.1.42. עניין הפרוזה : צ'רניאקוב הציע לאוריסטואלד תמורה עבור שיתור היהודים שנידונו למוות על עוברם את גבול הניטו. הגרמנים דרשו 1500 פרוות. המשפט האחרון : „על הנשאר צריך יהיה...“ מתייחס לקשויים, בהם נתקל צ'רניאקוב תוך כדי ביצוע התוכנית.

(מפולגית : ח. ישיף)

IN THIS ISSUE

Source Material and Testimonial

- **Tevi Radlitzki**, a survivor from Lvov city, gives evidence of the time when the Nazis were in power to the extermination of the Ghetto.
- **Shalom Tzur**, of Kibbutz Dan, gives a detailed account of the lives of Hashomer Hatzair members arrested in Tchernovitz in 1941 and exiled to a Soviet forced labour camp where they were together subject to an ordeal because of Zionist activity.
- **Yehuda Tubin**, of the Jewish Brigade and one of its activists, publishes excerpts from his diary, written in 1945—1946, relating to experience in combat, with survivors, meetings with Jewish partisans and visits to Polish towns and to Bergen-Belsen, Germany, in 1945.
- **Shlomo Dulnik**, a new immigrant from U.S.S.R., tells what happened to a small Jewish community in Russia from the October revolution till after the Holocaust.

Articles

- **Alexander Donat**, a survivor, who now lives in New York, goes on an "Errand in Search of God" and gives the thinking and conclusions on this thorny subject. The essay was submitted to a symposium on the subject: "The generation of the Holocaust — a generation later", organized and held in March 1975 by the Institute of Contemporary Jewry with assistance from the United Jewish Appeal.
- The last instalment of **Roman Zimandt's** study of the diary of **Adam Tcherniakov**, head of the Warsaw Judenrat, "Tonight I did not sleep from midnight till 5 in the morning".
- **Dr. Aharon Weiss** summarizes his research on the "Group of the 13", that operated in the Warsaw Ghetto parallel with the Judenrat.